

Әлкей Марғұлан. Қазақтың сал-серілік дәстүрі. 2-бөлім

Сал мен серінің сипаты әсіресе Қорқыт дәуірінде оғыз-қыпшақ арасында өте күшті болды.

Олар туралы Қорқыт жырында айтқан ғой:

Елден елге

Бектен бекке

Қобызын артып қасына.

Ұзандар жүр ел кезіп

Бұл аңыз қазақтарда осы күнге дейін айтылған ұзанның орнына «ақын» деп айтылады, яғни эпикалы жыр айтушылар. Оның мысалына Жанак ақынды, Сабырбайды, Нысанбайды, Найман баланы, Марабайды Абылды, Сүйінбайды, тағы басқа ақын, күйшілерді келтіруге болады

Сал мен серінің қалай өркендеген жолдарын, оның сұлулық ой-сана туралы халыққа қандай әсер бергенін әдемілеп суреттейтін әсіресе Қорқыт аңызы, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Қыз Жібек, Ер-Сайын, Ер-Тарғын жырлары, серілік онда өте сәулетті, ғажайып түрде кездесіп отырады. Жырда айтылатын кейіпкер Қозы Көрпеш, Төлеген, Ертарғын өзі тамаша серілер. Ел елден қыз таңдап, шатыр тігіп аң аулап, қасына көп сері жігіт ертіп, ойын-сауық құрып жүреді.

Қыпшақ даласында серілік пен сал өнерін таратқан майталмандарының бірі Жошы хан. Оның өзі бір ғажайып сері. Ол қасына атақты жырауларды, ақындарды, сал-серілерді, әнші-күйшілерді топтап біріңғай сауық үстінде болған. Оның сұлулықты жақсы көруі бойынша әкесі жыл сайын Балқаш төңірегіндегі Құлан-Ойнақ даласына әдейі аң аулауға келгенде қыпшақ елінің «сыйы» деп, оған он мың боз ат, он мың әдемі қара ат тарту етіп отырған (Рашидеддин). Жошы жас кезінің өзінде аңқұмарлық ісіне салынып, саят құруды, сауық қою өнерін ерекше суреттеген еді. Жошының аңда жүріп көп шыққан биік жері Ортаудың сұңқар ұя салатын биік басы. Ол жерді Жошы ерекше қадірлеген. Сұңқардың ең тамашасын осы арадан ұстайтын. Ол биік шыңды қазақтар осы күнге дейін сақтаған. Оның ғажайып таң қалатын әфсанелері ХІХ ғасырдың соңында «Дала уалаяты» газетінің үш нөмірінде көлемді етіп басылған².

«Ақсақ құлан Жошы хан» күйін А.В. Затаевич Ануар Медетовтан жазып алды. Бұл ескі аңызбен айтылатын күйлерді келістіре тартатын бір ғажайып дарынды күйші еді, атақты Мұхит салдың ұрпағы болатын. А.В. Затаевичтің айтуынша, бұл «один из наиболее замечательных казахских «кюйев» для домбры, происхождение коего связано с поэтической легендой о гибели Джучи хана, страстного охотника на куланов»³.

Жошы ханның аң аулап жүргенде құлан шайнап өлтіргенін сол кездегі атақты күйші Кетебұқа әкесіне домбыраның сарнауымен естіртеді. Медетов тартқан домбыраның дауысы, жанды күйзелтетін аса қайғылы еді. Әсіресе ішектің төменгі бунақтағы сарнап шыққан қасыретті үндері ханды ойға түсіреді. Жоғарғы бунақтарынан шыққан аңқыған қоңыр үндер екеуі

қосылып, қапылыста өлген жас жігіттің бейнесі көз алдында тұрғандай болды, екеуі қосылғанда домбыра жылап тұрды.

А.В. Затаевич жазып алған Ануар Медетов тартқан «Ақсақ құлан Жошы хан» күйін Ромен Роллан оқығанда атақты ойшы бір үлкен ойға батқандай. «Бұл аңыздың сюжетінде не деген ұлы күш, не деген музыкалық қасиет бар. Бұл нағыз симфониялық поэма». Тағы бір хатында: «Ақсақ құлан Жошы хан аңызындағы музыканың тасқын күші мені таң тамаша қалдырды. Бұл күй қазақ сахарасын талай рет ой толқынына бөлеп сұлу гүлдің алысқа атқан шарықтауын елестетеді», — деп жазады.

Қыпшақ сахарасында серілікті әдемі суреттеген ақынның бір Құтыб. «Хұсырау-Шірін» ғашықтығын жырлаған кемеңгер ақын. Ол жырды Сырдария бойында тұратын Женд қаласында 875 (1383 ж.) жылы жазып бітірген. Жер аттары көбінесе Қазақстан жері. Негізгі сюжеті серілік, ғашықтық туралы. Сол серінің бірі Хұсрау не Фархад, оның сүйген қызы Шірін туралы. Бұл аңыз Құтыбтан кейін Сырдария бойындағы қазақтар арасында ХІХ ғасырға дейін айтылып келді.

Құтыб жырының соңында өзі туралы айтқан:

Бітірдім кітабымды қатесін бағып,
Бұ захмет шеккенімді білгейсің оқып.

Атағымды «Берке факыр» деп айтады, Өзім мүмін, өзім мүслім, асылым қыпшақ.

Кітап тарих жеті жүз сексен бесте (1383) сафар айының 25 де жазылып бітеді. (Құтыб. Хұсрау-Шірін.)

Қыпшақ ортасынан шыққан екінші ұлы ақын Сейф әс-Сарами. Ол 1393 жылы Саадидің «Гүлістан» жырын қыпшақ тіліне аударды. Гүлістан Алтын Орданың орталық қаласының бірі. Сарами осыны тегісімен өз тіліне аударып, оған өзінше сюжеттер қосып отырады. Кейбір жазуларда Сейфи қыпшақ арасын көп аралаған бақсы, ақын, ән салып, күй тартып жүрген, серілік туралы ол екі нәрсені жарқын түрде анықтаған: бірінші «Ғашықтық пен жас серінің сипаты» екінші «Қартайып мүшкіл тарту сипаты» (Сейф Сарами. «Гүлістан»), Бұл екі мәселе қазақ әдебиетінде Біржан сал мен Ақан серінің қартайғанда айтқан ойларына дәл келеді (деген соң біз қартайдық, біз қартайдық.)

Арқада серілікті ескі дәуірде түрік қағанатынан кейін таратқан серінің бірі атақты күйші, әрі ақын, жарқын ойшы Қотан деген кісі. Оның бір күйін «Суға кетті Ер Қотан» Шоқан Уәлиханов жазып алған. Тегі оны Шоқан Жанақтан жазып алған сияқты. Демек, Жанақ жыр айтарында ылғи Қотанға бас иіп отырған.

Ескі дәуірде серілер көбіне Жалайыр елінен көп шыққан. Соның бірі атақты Шедегей, атақты сері, саңлақ, майталман, өзі аңшы, өзі ақын, өзі күйші өзі сауыққой кісі болған.

Салдық пен серілік өнерінің биік сатыға жеткені қазақ дәуірі. Қазақ хандарының көбі өздерінің бабалары Жошы, Орда ежен сияқты ақын сері болған. Соның бірі Өз Жәнібек. Ол өзі атақты аңшы Құладынға қу ілдірген

саятшы, ойын-сауықты көп қуған, ел-елді аралап, әдемі қыз іздеген. Жәнібектің ел жұмысын басқармай, тек аңмен, той думан мен бос уақыт кетіріп жүргенін Асан қайғы ұнатпаған. Қасымханның баласы Ақназар да атақты серінің бірі, бірақ серілікті ол бір ғана сұлулық күшін, елге үлгі болу үшін пайдаланған. Серілікті биік сатыға жеткізген, әсіресе, Есімхан. Оның камқа тондары, басындағы телпегі, аяғына киген қызыл етігі тегісімен алтынмен кестеленіп, отырған. Құстың да ең қырандарын ұстаған: сұңқар, лашын, түйғын, «алтайдың ақ иық бүркіті».

Абылай мен Әбілхайыр ханның ұрпақтарына дейін серілік пен сал өнері үздіксіз көтеріле береді. Серілікті жаны сүйген әсіресе Абылайдың жауынгер батыры, Уақ Баян батыр – атақты серінің бірі. Күйді он бір ғана алысқа шалқытып сыбызғымен тарататын болған. Абылай заманында жасаған ескі серінің бірі Тайлақпай, ол да сыбызғымен тартқан. Оның асқақтататын сұлу күйі «Қыз жылытқандай» әскерден есен-сау қайтқанын қуаныш етіп, осы сәулетті күйді қалдырды. Сыбызғымен көп тартушы әсіресе Кіші жүз серілері. Олардың қосымша елші топтап, кісі жиып, сыбызғы тартып отырғанын орыс өнерпаздары әр уақыта қағазға түсіріп отырған. Сондай сыбызғыдан тартқан ұзын күйдің бірі – Сырым батыр тартқан әдемі күйлер. Бекет ордасында ерте кезде күйді төндіре тартқан күйшілер атақты Дәулеткерей, оның баласы Салауат, олардың туысқаны, халыққа аңыз болған: Мұхит сал, Ұзақ, оның мұрагері Құрманғазы, Алыкей, Мар сері Жапаров, атақты Сейтен сері.

Әлкей Марғұлан, академик

**«Қазақтың сал-серілік дәстүрі» еңбегінен алынды.
Жалғасы бар...**